

KAISA HERNE

Oikeudenmukaisuusteoriat kohtaavat talouden

Joulukuussa 2015 Yleisradion A-talk arvioi Juha Sipilän hallituksen onnistumista. Yksi keskustelun aiheista oli hallituksen tavoite työvoimakustannusten alentamisesta ja sen vaikutusten jakautuminen eri palkansaajaryhmien kesken. Pohtiessaan kysymystä professori Sixten Korkman totesi, ettei hän voi ekonomistina olla tuomari oikeudenmukaisuuskysymyksissä. Korkman jätti kansalaisten tehtäväksi päätösten reiluuden tai epäreiluuden arvioinnin.

Huomautus sai minut miettimään taloustieteen ja oikeudenmukaisuusteoretisoinnin yhteyttä. Korkman on luultavasti oikeassa väittäessään, ettei taloustieteilijän koulutus anna eväitä arvioida oikeudenmukaisuuskysymyksiä tieteellisellä tasolla. Toisaalta sama pätee toisinpäin. Olen kirjoittanut oikeudenmukaisuudesta ja opettanut monta vuotta oikeudenmukaisuusteorioita, mutta taloustiedettä tunnen vain approbatur-opintojen verran. En ole pätevä arvioimaan erilaisten oikeudenmukaisuuskäytännöiden kansantaloudellisia vaikutuksia. Oikeudenmukaisuudella ja taloudella on silti yhteyksiä, joita on syytä avata ja ymmärtää.

***

Oikeudenmukaisuusteoriat esittävät ihanteen oikeudenmukaisesta yhteiskunnasta. Monissa oikeudenmukaisuuskäytännöissä ymmärretään institutionaalisten ratkaisujen vaikutukset talouteen, mutta toisaalta näitä vaikutuksia ei useinkaan käsitellä kovin yksityiskohtaisesti. Yhteiskunnallisten instituutioiden ohella oikeudenmukaisuus liittyy talouteen myös yksilötasolla. Esimerkiksi palkkauksen ja verotuksen oikeudenmukaisuus vaikuttaa yksilöiden käyttäytymiseen ja siten taloudelliseen tehokkuuteen eli siihen, miten paljon tuotetaan rahassa mitattavaa tulosta. Epäreiluna pidetty palkkajärjestelmä ei kannusta ahkeruuteen, kun taas epäreiluna pidetty verotusjärjestelmä voi lisätä veronkiertoa.

Usein ajatellaan, että taloudellinen tehokkuus ja oikeudenmukaisuus ovat keskenään ristiriidassa. Näkemysten mukaan tulonjaon epätasaisuus edistää taloudellista tehokkuutta, siinä missä kohtuullisen tasaista tulonjakoa pidetään oikeudenmukaisen yhteiskunnan tunnuspiirteenä mutta tehokkuuden esteenä. Käsitys on kuitenkin melko yksioikoinen. 'Oikeudenmukaisuutta' ei voi käsitteenä määrittellä yksiselitteisesti, koska se tar-

koittaa eri ihmisille eri asioita. Voidaan toki tunnistaa sen tyypillisiä piirteitä: oikeudenmukaisuus liitetään usein jonkin asian, aineellisen tai aineettoman, hyödyn tai haitan, jakamiseen. Nykyajan oikeudenmukaisuuskäytännöiden lähtökohdaksi pidetään ihmisten tasa-arvoisuutta. Monet kannat korostavat yksilöiden ansioiden ja oman vastuun huomioimista oikeudenmukaisessa jaossa; toiset näkemykset taas pitävät yksilöiden tarpeita tärkeinä.

***

Aikamme vaikutusvaltaisin oikeudenmukaisuusteoreetikko, yhteiskuntafilosofi John Rawls (1921–2002), pitää taloudellista tehokkuutta alisteisena tulonjaon tasaisuudelle, mutta toisaalta korostaa jonkinasteisia tuloeroja taloudelliseen yritteliäisyyteen kannustavina. Rawlsin 'eroperiaate' käsittelee taloudellisten hyödykkeiden, eli tulojen ja varallisuuden, jakamista määrättyssä yhteiskunnassa. Sen mukaan erot vaurauden jakautumisessa on sallittava vain, jos ne hyödyttävät kaikkein pienituloisimpia. Tähän sisältyy kaksi merkittävää ajatusta: Oikeudenmukaisuuden kannalta on tärkeintä, miten pienituloisimmat menestyvät tulonjaossa. Toisaalta tuloerot voivat kannustaa yrittämiseen. Yrittäminen puolestaan kasvattaa jaettavana olevaa kokonaistuloa ja näin hyödyttää kaikkia yhteiskunnan jäseniä. Rawls ei siten käsittele oikeudenmukaisuutta talouselämästä irrallisena vaan ottaa huomioon näiden kahden välisen yhteyden: taloudellinen tehokkuus on Rawlsin teorian mukaan kannatettava päämäärä, mutta jotta tehokkuus olisi oikeudenmukaista, siitä täytyy olla hyötyä kaikille.

Rawlsin tavoin taloustieteilijä John Harsanyi (1920–2000) ajattelussa yhdistyvät eettiset ja taloudelliset näkökulmat. Harsanyin mukaan on kahdentyyppisiä preferenssejä. Tavalliset preferenssit perustuvat oman edun tavoitteluun, ja ne kuvaavat päätöksenteomme tilanteissa, joita ei suoraan tarkastella eettisestä näkökulmasta. Tällaisia päätöksiä voivat olla esimerkiksi ammatin tai koulutusalan valinta, kulutus päätökset tai firmojen tekemät valinnat. Toisaalta on myös eettisiä preferenssejä, joiden mukaan teemme moraalialia ja oikeudenmukaisuutta koskevat ratkaisut. Kaikilla valinnoilla on toki jonkinlaisia eettisiä ulottuvuuksia, vaikkapa kulu-

tuspäätökset ovat hyvä esimerkki tästä. Tosin Harsanyi ei käsittele mahdollista rajanvedon ongelmaa erityyppisten preferenssien välillä. Hän myös olettaa, että eettiset preferenssit eivät perustu omaan etuun, vaan kaikkien asianosaisten preferenssit otetaan huomioon.

Harsanyi, samoin kuin Rawls, ajattelee, että meidän pitää asettautua puolueettomaan asemaan pohtiessamme, mikä on oikeudenmukaista. Rawlsin ja Harsanyin teorioissa puolueettomuus saavutetaan kuvitteellisen tietämättömyyden verhon takana, jossa emme tiedä niitä ominaisuuksiamme, jotka erottavat meidät muista. Emme myöskään voi tehdä päätöksiä, jotka perustuvat vain omaan etuumme. Päinvastoin verhon takana on ajateltava päätösten seurauksia kaikista mahdollisista näkökulmista.

Harsanyi haluaa osoittaa, että puolueettomasta näkökulmasta katsottuna eettisesti oikea toiminta maksimoi odotettavissa olevan kokonaishyödyn. Eettistä ei siten ole oman hyödyn maksimointi vaan kaikkien yhteenlasketun hyödyn maksimointi. Harsanyin käyttämä hyödyn käsite ei välttämättä tarkoita juuri rahallista hyötyä, mutta käytännön päätöksenteossa se taitaa olla käsitteen ainoa mahdollinen operationalisointi. Tosin vaikkapa bruttokansantuotetta on kritisoitu puutteelliseksi hyvinvoinnin mittariksi ja yritetty kehittää mittareita, jotka kuvaisivat hyvinvointia laajemmin.

Rawlsin ja Harsanyin ohella niin kutsutut sattumaegalitaristit, esimerkiksi Richard Arneson (s. 1945) ja Ronald Dworkin (1931–2013), esittävät vaikutusvaltaisen käsityksen oikeudenmukaisuudesta. Heidän mielestään on oikeudenmukaista, että ihmiset kantavat vastuun tekemistään valinnoista. Toisaalta taas ei ole oikeudenmukaista joutua vastuuseen asioista, joihin ei ole voinut itse vaikuttaa. Näkemyksen mukaan ahkerasti työtä tekevän pitää saada enemmän palkkaa kuin vähemmän ahkeran, mutta toisaalta kaikille ihmisille pitää taata yhtäläiset mahdollisuudet hankkia tuloja, varallisuutta ja hyvä elämä esimerkiksi koulutuksen ja terveydenhuollon avulla. Sattumaegalitaristien ajattelu vastaa todennäköisesti monien tavallisten kansalaisten näkemystä: oikeudenmukaisuus liitetään yksilön tekojen ja niiden seurausten väliseen suhteeseen, mutta toisaalta myös yhteiskunnan tukiverkkoon.

***

Tavallisten ihmisten käsitykset oikeudesta ja epäoikeudenmukaisuudesta ovat hyvin merkityksellisiä sekä oikeudenmukaisuuden että taloudellisen tehokkuuden kannalta. Koko yhteiskunnan tasolla oikeudenmukaisuus on yhteydessä sosiaaliseen luottamukseen. Voidaan olettaa, että kansalaisten luottamus toisiinsa ja erilaisiin yhteiskunnallisiin instituutioihin on sitä korkeampi, mitä oikeudenmukaisemmaksi järjestelmä kokonaisuudessaan koetaan. Vakaat yhteiskunnalliset olosuhteet ja kansalaisten keskinäinen luottamus taas ovat tärkeitä edellytyksiä myös taloudelliselle toiminnalle.

Oikeudenmukaisuusteoriat kuvaavat oikeudenmukaista yhteiskuntaa melko karkeasti puuttumatta oikeudenmukaisen järjestelyjen yksityiskohtiin. Jos teorioita sovelletaan yksittäisiin oikeudenmukaisuuskysymyksiin, ne eivät välttämättä anna selkeitä toimintaohjeita vaan vaativat runsaasti tulkintaa. Taloustieteen nobelisti Amartya Sen (s. 1933) onkin arvostellut esimerkiksi Rawlsin teoriaa liian idealistiseksi. Senin mukaan olisi tärkeämpää yrittää poistaa räikeitä epäoikeudenmukaisuuksia kuin hioa ihannemallia täydellisen oikeudenmukaisesta yhteiskunnasta.

Toisaalta voidaan väittää, että oikeudenmukaisuusteoriat tarjoavat välineitä käsitellä oikeudenmukaisuuskysymyksiä, vaikka täydellisen oikeudenmukainen yhteiskunta onkin utopia. Teoriat ovat myös joustavia – ne sopivat erilaisiin näkemyksiin siitä, mikä on taloudellisesti järkevä ratkaisu. Rawlsin teoriaan vedoten voi ajaa pienituloisten asiaa tai vaatia yritteliäisyyteen kannustavien tuloerojen kasvattamista.

Poliittisilla päätöksentekijöillä on erilaisia ideologioita näkemyksiä oikeudenmukaisuudesta. Siinä missä normatiiviset teoriat näkevät oikeudenmukaisuuden ensisijaisena tavoitteena, Dworkinin sanoin yhteiskunnan suvereenina hyveenä, poliitikot joutuvat huomioimaan myös taloudelliset realiteetit. Monesti taloudellisesta välttämättömyydestä tehdään retoriikan väline: oikeudenmukaisuuteen ”ei ole varaa”. Päätäjien on kuitenkin myös otettava huomioon tavallisten kansalaisten ajatukset siitä, mikä on reilua ja mikä epäreilua. Poliitikassa on sovellettava ja tulkittava ihanteellisia oikeudenmukaisuusteorioita ja sovitettava niiden tavoitteet taloudellisiin tavoitteisiin.